

ФОРМУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ В XVIII - НА ПОЧ. XX СТ.

Лотюк Ольга Степанівна

кандидат юридичних наук

доцент кафедри конституційного права

Київського національного університету імені Т. Шевченка

Однією з ключових проблем розбудови гармонійного громадянського суспільства в Україні є використання відповідного історичного вітчизняного теоретико-методологічного, правотворчого та правозастосовного потенціалу для потреб і реалій сьогодення. У першу чергу, йдеться про наукову та законодавчу спадщину утвердження та розбудови конституційних основ громадянського суспільства в Україні в XVIII- на поч. XX ст.

Ідея розбудови і функціонування громадянського суспільства набула свого сучасного сенсу в епоху Відродження, коли первинні інституту громадянського суспільства прорізали паростками соціальної самостійності наскрізь усю товщу феодальної формації Західної та Центральної Європи та, подолавши простір, отримали свій розвиток у Північноамериканських колоніях. Витоки цієї ідеї можна знайти в науковій спадщині таких мислителів, як Т. Аквінський, Ж. Боден, Г. Гроцій, Дж. Локк, Н. Макіявеллі, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, А. Дайсі, Т. Пейн та інших.

Сформовані ними уявлення про конституціоналізм невдовзі були витребувані під час буржуазно-демократичних революцій в Європі і війн за незалежність на Американському континенті. Ідеї конституціоналізму як то обмеження абсолютної влади правителя, верховенство народного суверенітету, непорушність і невідчужуваність природних прав людини, подільність влади на законодавчу, виконавчу та судову, виборність і підконтрольність законодавчої влади та ін. втілювалися в перших конституціях і конституційних актах, які юридично оформили перемогу революцій і національно-визвольних змагань та утвердили конституційні засади розвитку і функціонування громадянського суспільства, а також легітимні форми і методи його впливу на державу.

Важливий вплив на розвиток сучасних уявлень про сутність і зміст конституційних засад громадянського суспільства в Україні, про роль держави у

сприянні розвитку громадянського суспільства та його інститутів до сьогодні відіграє розвиток вітчизняної конституційно-правової думки та досвід конституційного правотворення в т.з. «дорадянський» період. Його просторово-хронологічні рамки охоплюють територію сучасної України, яка у різні часи входила до складу Австро-Угорської, Російської та Оттоманської імперій, а пізніше – також до складу Польщі та Румунії, після відродження національної державності за наслідками I світової війни, та започатковується з відомої Конституції П. Орлика 1710 року й сягає доби національно-визвольних змагань часів УНР, Гетьманату та Директорії в першій чверті ХХ ст.

На наше переконання, прогресивні ідеї щодо формування громадянського суспільства були започатковані іще в Конституції Пилипа Орлика 1710 р. Ця відома пам'ятка вітчизняної конституційно-правової думки мала автентичну назву «Пункти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтвержені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня п'ятого дня у Бендерах», або ж «Бендерські конституції 1710 р.». Пункти були укладені вихованцем Києво-Могилянської академії Пилипом Орликом і козацькою старшиною у вигнанні. У їх підготовці, за свідченням українських вчених, також брали участь відомі представники тогочасних військових кіл і духовенства Андрій Войнаровський, Григорій Герцик, Кость Гордієнко та ін. [5, с. 103].

Зазначимо, що Конституція Пилипа Орлика 1710 р. була написана пізніше таких пам'яток англо-саксонського конституціоналізму як Велика хартія вольностей (Magna Charta Libertatum) 1215 р. чи Конституційний договір біля берегу Код 1629 р. Водночас, вона побачила світ раніше перших європейських конституцій Польщі та Франції 1791 року. Можна погодитися з автором передмови до одного з перших в Україні перевидань «Конституції Гетьманської держави» С. Головатого, що ця Конституція стала природною суспільною рефлексією українського народу, який «віками обстоював на кривавій арені світової історії саму ідею «прав і вольностей» людської особистості» [3, с. 4].

Видається, що ідея створення Конституції Пилипа Орлика 1710 року ґрунтувалася на прагненні легітимізувати тогочасну Козацьку Державу не на основі держави в межах традиційних кордонів, а на основі козацької громади – праобразу сучасного дієвого громадянського суспільства.

Щодо останнього твердження, то слід прийняти до уваги думку В. Федоренка про те, що Конституція гетьмана Пилипа Орлика 1710 року так і не була втілена на практиці, оскільки в державі, формально утвореній за Прутським (1711 р.) та турецько-українським (1711–1712 рр.) договорами й яка проіснувала до 1714 року, присутність козацтва була фрагментарною і лише у формі військових експедицій. Натомість інші українські вчені вважають цей важливий політико-правовий документ чинною Конституцією Правобережної України у 1711–1714 рр. [8, с. 9-10].

На нашу думку, Конституція Пилипа Орлика 1710 року досягла поставленої її авторами цілі – легітимації міжнародної правосуб'єктності Козацької Держави, що втілювала інтереси тогочасної козацької громади. Про це свідчить і увага до постаті та конституційних доробків Гетьмана Пилипа Орлика та його сина Григіра Орлика при монарших дворах держав Західної Європи.

Залишаючи поза межами цього дослідження питання першості Конституції Пилипа Орлика 1710 року серед інших конституцій країн Європи і світу, відзначимо значний потенціал цього конституційного документу для утвердження та розвитку громадянського суспільства, природних прав людини і громади, а також елементів демократії участі на засадах т.з. «козацької демократії». Так, у пункті VI згаданої Конституції її автор розмірковує: «Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме – і під час війни, і в умовах миру збирати приватні й публічні влади, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішення урядовців і радників, то чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку? Він існував у Війську Запорозькому у давні часи за старим правом вольностей, стосуючись гетьманату» [2, с. 16].

Апелюючи до позитивних європейських практик взаємодії суверенів з громадами (навіть, чи прикладом для гетьмана П. Орлика служила деспотична Російська імперія), а також до природних прав козацької громади щодо обрання гетьмана та козацької старшини і контролю за їх діяльністю, автор Конституції обґрунтовує власне бачення перспективної моделі формування тогочасного громадянського суспільства в Україні. У першу чергу, П. Орлик звертається до відродження козацьких традицій виборності гетьманів і козацької старшини; запровадження постійно діючих козацьких рад, що представлятимуть інтереси козаків, а також їх дружин і дітей, та збиратимуться три рази на рік – на Різдво

Христове, на Великдень і на Покрову Найблагодословеннішої Богоматері. І, «коли Ясновельможний Гетьман запропонує публічній раді щось на обміркування, тоді усі без винятку муситимуть з чистим сумлінням, відкинувши свої й чужі приватні інтереси, без нечесливої заздрості і жадоби помсти, прийняти правильне рішення, виконання якого не зашкодить Гетьманській честі, не стане публічним тягарем для батьківщини, її розоренням – чого хай не станеться – чи бідною» [2, с. 17].

До того ж, Конституція 1710 року покладала на Гетьмана обов'язок дбати про громаду та її пересічних членів, забезпечувати їх соціальний захист. Так, у пункті X Конституції устанавлюється, що саме гетьман «повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого» [2, с. 19].

Також відзначимо, що запровадження інституту полкових підскарбіїв на місцях, яких обирали як козаки, так і «простий люд», засвідчує прагнення авторів Конституції гетьмана Пилипа Орлика 1710 року скасувати станову диференціацію, властиву тогочасному феодальному українському суспільству, та запровадити елементи загального виборчого права. Велика надія покладалась на розвиток в Україні ідей Магдебурзького права та укріплення споконвічних традицій місцевого самоврядування.

Загальновідомо, що Конституція Пилипа Орлика 1710 р., в силу нереалізованості прагнень українців до національної державності, не змогла повною мірою реалізувати свій потенціал щодо утвердження Української держави і гармонійно розвиненого суспільства. Водночас, закладені в ній конституційні основи розвитку громадянського суспільства отримали свій розвиток у конституційній правотворчій і правозастосовній практиці доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., а також після проголошення незалежності України в 1991 році. Таким чином, саме Конституція Пилипа Орлика 1710 року започаткувала засадничі основи розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні.

За браком національної державності й можливості зреалізувати конституційні ідеї розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні, дискурс щодо особистості, суспільства та держави у їх взаємозв'язку, а також щодо приватних і публічних інтересів перетікає з правотворчої в наукову площину. Ідеї розбудови національної державності на повазі до людини і

громади стають предметом дослідження багатьох відомих вітчизняних мислителів XVIII-XIX ст.

Так, гуманоцентричні ідеї, актуальні для тогочасного громадянського суспільства в Україні, що загалом ототожнювалося з громадою, були обґрунтовані відомим далеко за межами України філософом Г. Сковородою (1722-1794 рр.). Саме людина, її внутрішній світ та духовність складала, на думку мислителя, основу тогочасної громади. Найбільш відомим для сучасників є його вчення про дві натури (видиму – матеріальний світ, та невидиму – духовний світ) і три світи (мікросом – людина, макросом – Всесвіт, Біблія – світ символів та ідей). Вітчизняні дослідники політико-правової думки Г. Сковороди відзначають, що вдосконалення суспільства, на переконання філософа, було можливим лише через удосконалення кожного його індивідуума, а не навпаки, оскільки “людина сама божественна, сама для себе безодня, джерело, сонце” [6, с. 59].

Разом із тим, Г. Сковорода, обґрунтовуючи ідеї моральної, духовної незалежності і свободи особистості, вважав, що людина не може бути щасливою та самодостатньою поза громадським життям. Щастя людини він пов’язував, у першу чергу, з вмінням поєднувати суб’єктивні інтереси з загальними інтересами громади. Саме в громаді та громадськості Г. Сковорода вбачав те благодатне середовище, що необхідне людині для реалізації її духовних початків на суспільно корисні справи.

Годі шукати в численних творах Г. Сковороди, якого «світ ловив, але не піймав» згадки про конституцію. Більш важливими для розбудови конституційних засад громадянського суспільства в Україні є погляди Г. Сковороди щодо первинності людини для громади, а не навпаки. Очевидно, слід рахуватися й із особистим досвідом мислителя, який доводить, що людина може бути виключно корисною для громадськості не лише своєю участю в «загальних справах», а й ідеями, концепціями та теоріями про цінність людини і громади для держави.

Філософія людиноцентризму та самовідданого служіння громаді отримала свого подальшого розвитку в роботах інших українських мислителів. У першу чергу, слід згадати роботи І. Котляревського (1769–1838 рр.) «Історії русів» та В. Капніста (1758–1823 рр.) «Оди на рабство». У них обґрунтовувалася велич ідеї природних прав людини на вільне існування та особистий розвиток, а також природне право України на автономне, а в перспективі й самостійне існування, вихід із під Російського царату та налагодження взаємин з Прусією, іншими прогресивними на той час державами Західної Європи. А в 1828 році

львівський професор права П. Лодій (1764–1829 рр.) видав свою роботу «Теорія (трактат) загальних прав, що містить у собі філософські вчення про природне загальне державне право» [1, с. 28-42], в якій відстоювалися позиції природного державного права.

Що ж єднає зазначені та інші праці українських мислителів цього часу? Аналіз цих робіт дозволяє виділити декілька спільних трендів розвитку тогочасної філософської та правової думки. По-перше, апелювання до давніх традицій поваги до людини і народоправства, притаманних українцям споконвічно. На думку Г. Сковороди, І. Котляревського, В. Капніста, П. Лодія та інших ці традиції обґрунтовують природні права людини і громади в Україні, засвідчують право української громади на створення власної держави. По-друге, роботи зазначених мислителів проникнуті повагою до прав людини на життя та свободу, творчий розвиток, самостійну громадянську позицію тощо. При цьому, обстоювалася первинність людини щодо громади. Водночас, і по-третє, буття людини поза громадою вбачається українськими мислителями таким, що позбавлене сенсу. Натомість, служіння громаді є важливим елементом громадянської свідомості, а сама громада – предтечею і праобразом національної держави.

Як відомо, українська конституційно-правова думка середини ХІХ ст. ознаменувалася діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1847 рр.), яке стало колыскою для цілої плеяди видатних філософів-просвітників та літераторів і митців, серед яких найвідомішими нині є постаті Г. Андрузького, В. Білозерського, М. Драгоманова, М. Гулака, М. Костомарова, П. Куліша, О. Навроцького, І. Посяда, Л. України, Т. Шевченка та ін. Зокрема, численні літературні твори Т. Шевченка та Л. України формували світоглядні основи самобутнього громадянського суспільства України. Вони закликали до ліквідації самодержавно-кріпосного ладу, проголошення демократичної республіки, встановлення народовладдя та широкого самоуправління, панування права забезпечення рівності всіх громадян. Ці наріжні положення політико-правової спадщини Т. Шевченка та Л. України розглядалися в поєднанні їх з ідеями національного визволення.

У середовищі Кирило-Мефодіївців також зріли думки про значний потенціал української громади і про необхідність його використання в національних інтересах. Невдовзі ці думки трансформувалися в перші українські конституційні проекти. Зокрема, члени Кирило-Мефодіївського товариства розробили кілька конституційних проектів, заснованих на ідеях

панславізма. Включаючи й проект, що передбачав створення Конституції Слов'янських Сполучених Штатів.

Заслуговеє на увагу конституційно-правова спадщина Г. Андрузького в царині унормування конституційних засад розвитку громадянського суспільства в Україні, викладена цим вихованцем Київського університету в його відомих «Начерках Конституції». Із поміж іншого, Г. Андрузький присвятив окремий підрозділ своїх начерків саме общині. В останній він вбачав основу державності, певний ідеал громадянського суспільства, раціональну альтернативу для державної влади.

Саме за общиною Г. Андрузький залишав остання слово при вирішенні найважливіших справ у державі. Зокрема, він писав: «Якщо у правлінні відбулося непорозуміння або неузгодженість, то справа потрапляє в управління общини, яке має безпосереднє ведення над всіма справами» [7, с. 44]. Разом із тим, погляди Г. Андрузького на самоврядну общину «безродних» мали ідеалістичний характер, про що свідчить навіть стиль викладення «Начерків Конституції», в яких нескладно побачити аналогії з загальновідомим «Містом Сонця» Т. Мора.

Значний вплив на формування світоглядних принципів формування та функціонування громадянського суспільства в Україні мали й наукові доробки М. Костомарова, який побачив «у народів, в масах, в його “внутрішній історії” ту духовну силу, яка спроможна рухати поступ» [4, с. 48]. Розкриваючи особливості народу України, М. Костомаров наголошував на індивідуалізмі, глибокій духовності та набожності українців, а також на їх прагненні до свободи та народоправства, ненависті до самодержавства та будь-якої сваволі державної влади щодо людини і громади. М. Костомаров також не уявляв особистість поза соціальною активністю, поза громадськими асоціаціями і спільнотами.

У книзі “Буття українського народу”, яка визнається сучасниками як програмний документ Кирило-Мефодіївського братства, М. Костомаров стверджував: “Уряд, порядок і правління повинні бути на землі: так Бог постановив, і єсть то власть, і власть та од Бога, але урядник і правитель повинні підлягати закону” [4, с. 241]. Тобто, М. Костомаров вбачав бажаним і необхідним для розвитку громади і держави підпорядкування публічної влади праву. Можна передбачити, що тим самим закладалися підвалини верховенства права та громадського контролю за діяльністю органів публічної влади.

У продовження зазначеного М. Костомаровим також обстоювалася ідея рівності всіх перед законом, верховенства природнього права над позитивними

законами держави, ідея перебудови суспільства на засадах справедливості, рівності, свободи, братства. У своїй праці «Дві руські народності» вчений пише про те, що «громада – це добровільне товариство людей: хто хоче - належить до громади, а не хоче - виходить з неї» [4, с. 250]. На наше переконання, виявлені вченим якості розвитку і функціонування громадської спільноти є визначальними засадами добровільності буття громадянського суспільства. Власне, за авторством М. Костомарова маємо первинні ідеї громадівської теорії місцевого самоврядування в Україні. Нині т.з. «громадівська теорія» місцевого самоврядування, закріплена в Конституції України, набуває нового значення в контексті реформи територіальної організації публічної влади на засадах децентралізації.

Фундатором національної конституційної думки, творцем першого конституційного проекту, що наближався до тогочасних європейських зразків конституціоналізму та передбачав проведення конституційної реформи в Російській імперії на засадах децентралізації, став один із ключових ідеологів Старої громади у Києві, М. Драгоманов (1814–1895 рр.). Йому належить авторство відомої вітчизняної пам'ятки конституційно-правової думки «Проект основ Статуту українського товариства «Вольный Союз – Вільна спілка», яка користувалася значною популярністю серед української інтелігенції, в тому числі й за кордоном. Щодо останнього, то така популярність Проекту М. Драгоманова серед українства є пояснюваною, з огляду на його заклик до об'єднання в «Вольный Союз – Вільну спілку» «засновувати свої відділки в українських колоніях» [7, с. 53].

Унікаючи системної характеристики «Проекту основ Статуту українського товариства «Вольный Союз – Вільна спілка», відзначимо, що цей документ започатковується частиною першою «Про цілі суспільства». Окрім основоположних прав і політичних свобод людини, цей Проект запроваджує таку важливу перманентну властивість суспільства, як спроможність здійснення ним самоуправління – а) місцевого (общинне, волосне, уїздне, обласне (М. Драгоманов пропонував визначити в Російській імперії 8 областей)) і б) державне. При цьому, відповідне самоуправління, на переконання М. Драгоманова, «має представлятися сходами, чи обраними зібраннями, перед якими мають бути відповідальні всі посадові особи, окрім суддів, стан яких має бути визначеним окремо» [7, с. 54].

Наведені підходи М. Драгоманова щодо конституційних засад розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні ґрунтувалися, з одного боку, на національних традиціях народоправства, а з іншого – на позитивному

досвіді конституційного державотворення Північноамериканських колоній, а пізніше і США. Подібна «вестенізована» модель розбудови самоврядного суспільства для України була доволі популярною серед вітчизняних правників у ХІХ ст. Хоча, її реалізація, за умови відсутності в Україні на той час національної державності, була нездійсненою.

Пізніше послідовниками конституційних ідей М. Драгоманова виявили себе І. Франко, В. Сокольський, М. Ковалевський, В. Липинський, М. Грушевський, С. Шелухін та інші українські мислителі. Свої проекти конституційних реформ в Україні також запропонували професор С. Дністрянський і харківський адвокат М. Міхновський. Їх відповідні напрацювання не одноразово ставали предметом ґрунтовних наукових досліджень.

З 1917 року процес утвердження громадянського суспільства на теренах України набув свого нового сенсу. Вперше за майже 300-літню історію від часу прийняття Конституції Пилипа Орлика, Україна отримала шанс на буття громадянського суспільства в межах національної держави і права.

Як відомо, у першій чверті ХХ ст. конституційні засади розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні отримали своє унормування в конституційних актах доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Завершення І світової війни та новий світовий порядок, утверджений Версальським мирним договором, ознаменувався крахом чотирьох світових імперій – Російської, Австро-Угорської, Німецької та Оттоманської та утвердженням і відновленням національної державності таких країн як Болгарія, Естонія, Польща, Румунія, Сербія, Угорщина та ін. У цей час Україна також намагалася скористатись історичним шансом для утвердження національної державності та розвитку громадянського суспільства нового типу.

На зміну протестному за своєю сутністю громадянському суспільству, що розвивалося в умовах тривалого поневолення українців, мало постати нове громадянське суспільство, об'єднане ідеєю творення національної державності та захисту своїх здобутків у державному будівництві від зовнішнього ворогу, найголовнішим з яких традиційно постала Росія зі своїми імперськими амбіціями.

Як відомо, революційні події у Росії сприяли активізації національно-визвольного руху на Україні, консолідували розрізнене, але єдине у своєму прагненні до розбудови національної держави громадянське суспільство та призвели до заснування 3 березня 1917 р. Центральна Рада України. В основу

діяльності останньої було покладено Універсали Центральної Ради, закони та Конституція УНР 1918 р.

Універсали не були конституційними актами за своїм змістом і формою. Їх положення мали переважно декларативний, а не нормативний характер, які містили положення про організацію Української держави та її статус. Перший Універсал від 10 червня 1917 р. був зверненням до українського народу до організації розбудови української національно-територіальної автономії у складі Росії і декларував прагнення утворити шляхом виборів Українських Установчих зборів. Другий Універсал УЦР від 3 липня 1917 р. обнародував поступки Тимчасового уряду щодо автономії України.

Після Жовтневого перевороту в Росії Українська ЦР видала Третій універсал від 7 листопада 1917 р. в якому висловлювалася стурбованість України за свою подальшу долю. Відповідно до цього Універсалу, Україна отримувала назву Української Народної Республіки у складі федеративної Російської республіки. III Універсал скасовував приватну власність на поміщицькі, удільні, монастирські, церковні та кабінетні землі і проголошував їх власністю всього трудового народу, запроваджував ряд політичних та соціально-економічних свобод, а також визначав 27 грудня днем виборів Українських Установчих зборів. Тим самим закладалися підвалини постімперського громадянського суспільства в Україні, основою якого стало визнання широкого кола прав і свобод громадян, а також усіх форм приватної власності. Хоча, тогочасна українська влада не оминула й можливості реквізиції «нетрудових господарств» і «удільних, монастирських, кабінетських і церковних земель» [7, с. 74].

Четвертий Універсал від 9 січня 1918 р. констатував знесення України чотирма роками війни та діями більшовицького війська. Універсал проголошував Україну самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу, яка хоче жити у мирі та злагоді з усіма сусідами. Поряд з констатуванням значних збитків України від I світової війни, Четвертий універсал запроваджував такі важливі інститути громадянського суспільства, як «державно-народний контроль за всіма банками», «підтвердження всіх демократичних свобод», «визнання національно-персональної автономії всіх народів на території України» [7, с. 78] тощо.

На останньому засіданні Центральної Ради 29 квітня 1918 р. було розглянуто і ухвалено «Статут про державний устрій, права і вольности УНР», більш відомий в історії права як «Конституція УНР 1918 року» Але ця

Конституція не була в належний спосіб прийнята та оприлюднена і не набрала юридичної сили, оскільки через декілька годин після її прийняття УЦР була розігнана німецькими окупаційними військами. Тому Конституцію УНР 1918 р. можна вважати важливим історико-правовим документом доби Центральної Ради.

«Статут про державний устрій, права і вольности УНР» за своїм змістом і формою відповідав тогочасним європейським і американським конституційним актам і, одночасно, відображала особливості національного державотворення, унормовував дієві засади розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні, визнаючи його багато національність, багатоконфесійність і багатомовність. Конституція УНР закріплювала принципи народного суверенітету та його суверенне право на владу, поділу влад, парламентаризму, єдиного громадянства; декларувала основні права та свободи людини і громадянина; визначала конституційно-правовий статус органів влади УНР тощо. Разом із тим, спеціального розділу чи послідовної групи статей про розвиток і функціонування громадянського суспільства в Україні Конституція УНР 1918 р. не закріпила.

29 квітня 1918 р. у Києві зібрався Хліборобський конгрес у складі 6432 представників від 8 українських губерній. Присутні висловили незадоволення діяльністю УЦР і постановили відродити Українську державу в історичній формі гетьманату. Гетьманом був обраний П. Скоропадський. Цей підхід власне і визначив ідеологію розвитку громадянського суспільства в Україні за часів Гетьманату.

У «Законах про тимчасовий державний устрій України», виданих 29 квітня 1918 р. Цей акт, подібно актам УНР, мав програмно-регулятивний характер і закріплював широкі владні повноваження гетьмана, який до обрання на майбутнє Сейму України, фактично був обраним монархом. Закони приділяли значну увагу правам і обов'язкам громадян, хоча в умовах війни більшість із них залишалися фікцією. Що ж до громадянського суспільства, то прагнучи «відродити козацькі традиції», Гетьман П. Скоропадський фактично поновлює його стану структуру, виокремлюючи двох суб'єктів прав і обов'язків козаків і громадян. Хоча, стаття 22 Законів П. Скоропадського визнавала за українськими козаками і громадянами право «гуртувати громади і спілки в метах не противних законам» [2, с. 51]. Утім, зреалізувати це право «козаки і громадяни» в повній мірі не змогли, насамперед, через нетривале існування самого Гетьманату.

Після зречення Гетьмана П. Скоропадського влади 14 грудня 1918 р. було встановлено владу Директорії УНР. Найбільш відомим актом конституційного характеру, виданим Директорією стала Груднева декларація Директорії (1918 р.), в якій декларувалося повне знищення Гетьманщини у всіх її проявах та побудову якісно нової української держави робітників та селян.

Відзначимо, що в цей час створювалися досить цікаві конституційні проекти. Зокрема, слід згадати про проект Правительственной комісії по виробленню Конституції Української держави «Основний державний закон Української Народної Республіки», артикули якого установлювали принципи гендерної рівності (артикул 15), а також право громадян «засновувати спілки та товариства, як і скликати збори, що не перечать карним законам і публічному безпеченству» [7, с. 97, 101].

Не менш цікавими були й ідеї приватного «Проекту Конституції основ державних законів УНР» професора Київського університету Отто Ейхельмана. Зокрема, у цьому Проекті О. Ейхельман відроджував громадівські погляди М. Драгоманова про державну як спільноту громад. Але ці проекти так і не були прийняті в силу історичних обставин.

Адже навіть закони Директорії про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР та про Державну Раду УНР були затверджені напередодні падіння Директорії. В силу історичних подій, жодне з конституційних положень Директорії не було реалізованим – 15 листопада 1919 р. Директорія передала владу С. Петлюрі.

Після падіння Директорії УНР та встановлення в Україні радянської влади, в конституційному праві України розпочинається новий, радянський етап, що мав свої здобутки і прорахунки. Але, в контексті цієї публікації затвердження Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня 1919 р. та прийняття у кінцевій редакції ВУЦВК 14 березня 1919 р. Конституції УСРР стало, по суті, завершенням спроб унормування конституційних засад розвитку та функціонування громадянського суспільства в період національно-визвольних змагань першої чверті минулого століття.

Які ж історичні уроки слід винести сучасній Україні з досвіду розбудови громадянського суспільства в XVIII – на поч. ХХ ст.? У найбільш загальному вигляді, їх можна звести до того, що: по-перше, громадянське суспільство є рушійною силою національного державотворення, а сама держава може розцінюватися з позицій громадівської теорії М. Драгоманова та його послідовників як співтовариство громад. Ігнорування потенціалу громадянського суспільства є згубним для української державності, насамперед,

з огляду на постійний зовнішній деструктивний вплив Росії на українську державність та її інститути; по-друге, особливістю громадянського суспільства в Україні є його багатонаціональність, багатоконфесійність, багатомовність і ідеологічний плюралізм. Ці чинники мають використовуватися в суспільстві та державі як рушій суспільного прогресу, а саме громадянське суспільство має розвиватися та функціонувати на засадах поваги до різних поглядів, різних інтересів, різних віросповідань і рівних мов; по-третє, держава є продуктом розвитку громадянського суспільства та приречене знаходити шляхи взаємодії з останнім. Спроби «приручення» державою громадянського суспільства, а тим більше його ігнорування ведуть до політичної корупції та корозії державності.

Список використаної літератури:

1. Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Том 4 Конституційне (державне) право / Упорядники В. Ф. Погорілко, О. В. Батанов, В. Л. Федоренко; відп. ред. В. Ф. Погорілко. – К.: Вид. Дім “Юридична книга”, 2003. – 600 с.
2. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність (до 15-річчя Конституції України і 20-ї річниці незалежності України) [Текст] / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького ; упоряд. : І. О. Кресіна, О.В. Батанов; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. - К. : Видавництво «Юридична думка», 2011. – 328 с.
3. Конституція Української Гетьманської Держави ; передм. С. Головатий; перекл. М. Трофимчук, О. Купрієвич, М. Дольницька. – Львів-К. : Вид-во «Право», 1997. – 160 с.
4. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: навч. посіб. – К.: Вища шк.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 543с.
5. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: підруч. / За заг. ред. проф. В. Л. Федоренка. – 4-вид., перероб. і доопр. – К.: Видавництво «Ліра-К», 2012. – С. 576.
6. Сіренко В. Ф. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / В. Ф. Сіренко, В. І. Тимошенко, Т. І. Ковальчук, Н. М. Онищенко, В. В. Головченко / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К. : Логос, 1997. – 124с.
7. Слюсаренко А.Г. Історія Української конституції / А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К. : Т-во «Знання», 1993. – 192 с.

8. Федоренко В. Л. Конституція гетьмана Пилипа Орлика 1710 року: 300 років досвіду українського конституціоналізму / В. Л. Федоренко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 3. – С. 6–11.

Стаття присвячена виявленню витоків утвердження громадянського суспільства в Україні та закріпленню його основ у перших вітчизняних конституційних актах і їх проектах. Також аналізуються погляди українських мислителів XVIII – поч. ХХ ст. на сутність і зміст розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні, та їх вплив на конституційне правотворення.

Наголошується, що конституційні основи громадянського суспільства в Україні, яке отримало своє первинне втілення в козацьких громадах, уперше були унормовані в Конституції Пилипа Орлика 1710 р. Досліджуються погляди авторів цієї Конституції на козацькі ради, громадський контроль за діяльністю гетьмана та соціальний захист і збереження козацької громади. Аналізуються засади розвитку і функціонування громадянського суспільства в Україні, затверджені в конституційно-правових актах доби національно-визвольних змагань 1917-1921 років.

Ключові слова: громадянське суспільство, конституціоналізм, конституція, конституційно-правові засади громадянського суспільства, Конституція Пилипа Орлика 1710 р., універсали Центральної Ради.

Статья посвящена выявлению истоков учреждения гражданского общества в Украине и закреплению его основ в первых отечественных конституционных актах и их проектах. Также анализируются взгляды украинских мыслителей XVIII – нач. ХХ в. на сущность и содержание развития и функционального гражданского общества в Украине, и их влияние на конституционное правотворчество.

Акцентируется внимание на том, что конституционные основания гражданского общества в Украине, получивши свое первичное воплощение в козацеских общинах, впервые были унормированны в Конституции Пылыпa Орлика 1710 г. Исследуются взгляды авторов этой Конституции на козацеские советы, общественный контроль за деятельностью гетьмана и социальную защиту и сохранение козачьей общины. Анализируются основы развития и функционирования гражданского общества в Украине, учрежденные в конституционно-правовых актов эпохи национально-освободительной борьбы 1917-1921 годов.

Ключевые слова: гражданское общество, конституционализм, конституция, конституционно-правовые основы гражданского общества, Конституции Пылып Орлика 1710 г., универсалы Центральной Рады.

The article is devoted to revealing the origins of assertion of the civil society in Ukraine and to fixation of its foundations in the first national constitutional acts and drafts. The views of Ukrainian thinkers of XVIII – beginning of XX centuries about the nature and content of the development and functioning of civil society in Ukraine, and their impact on the constitutional lawmaking are analyzed.

It is noted that the constitutional foundations of the civil society in Ukraine, which had its original incarnation in the Cossacks' communities were first normalized the Pylyp Orlyk Constitution of 1710. The views of the authors of the the Pylyp Orlyk Constitution on Cossack council, public control over the activities of the Hetman and social protection and preservation of the Cossacks' community are researched. The principles of development and functioning of the civil society in Ukraine, approved by the constitutional and legal acts of the era of national liberation movement of 1917-1921 are analyzed.

Keywords: civil society, constitutionalism, constitution, constitutional and legal principles of the civil society, the Pylyp Orlyk Constitution of 1710, universals of the Central Council.